О.В. Гаврилюк, д-р екон. наук, проф.

КРИЗА ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ: НОВА ПАРАДИГМА

Розглянуто новий взаємозв'язок між ефективністю виробництва та конкурентоспроможністю економіки в умовах кризи. Аргументовано можливості та суперечності застосування таких інструментів, як валютний курс і протекціонізм для пом'якшення наслідків кризи.

The new interrelation between production efficiency and competitiveness of economy under the conditions of crisis is considered. Opportunities and discrepancy of application of such tools, as exchange rate and protectionism for mitigation of consequences of crisis are argued.

Світова фінансова криза висунула ряд проблем, які мають теоретичне та практичне значення, вимагають переусвідомлення деяких усталених положень. Тому актуальне привернення уваги і до позитивних наслідків кризи, які сприяють полегшенню функціонування національної економіки, а в деяких випадках – забезпеченню ефективності та підтриманню конкурентоспроможності.

Увесь світ нині переживає складний період. Для України він характеризується дуже різким скороченням припливу валюти по капітальному й товарному рахунках платіжного балансу. Після чотирьох-п'яти років постійного припливу інвестицій і кредитів у іноземній валюті економіці доводиться перебудовуватися на кредитування в гривні, що є складною проблемою.

У лютому 2009 р. відбулося чергове падіння України в рейтингу Fitch. Зниження другий раз за півроку було цілком очікуваним, ще у вересні 2008 р. цей показник для України був BB – з "стабільним" прогнозом. Головна причина падіння довіри до країни – ризик втрати кредиту МВФ і неготовність української влади цьому протистояти. Можна знайти й інші пояснення:

– відсутність єдиної програми боротьби із кризою;

– падіння виробництва за період з листопада 2008 р. по січень 2009 р., що перевищило найгірші прогнози (мінус 28,6% за рік);

– погіршення ситуації в основних торговельних партнерів України: девальвація рубля й тенге негативно позначається на конкурентоспроможності українських товарів.

Інфляція в 2008 р. склала 22,3%, що стало рекордом за останні вісім років (2001-2008), і навіть перевищила показники зростання цін у період фінансової кризи 1998 р. (відповідно, 20,0% – у 1998 р., 19,2 % – у 1999 р., хоча була меншою за 25,8% у 2000 р.). Реальний ефективний обмінний курс (РЕОК) гривні в 2008 р. девальвував на 23,7%. Істотна девальвація РЕОК детермінована значним зниженням курсу гривні стосовно долара, євро й російського рубля.

Цією обставиною цілком можливо скористатися. Валютний курс є одним з ефективних засобів регулювання зовнішньоекономічних зв'язків. Виявлення взаємозалежності між його коливаннями з екзогенними чинниками становить неабиякий інтерес у теорії та практиці. Зміна курсу в той чи інший бік може сприяти розширенню або скороченню експорту та імпорту, підвищенню чи зниженню цінової конкуренції експортних або імпортних товарів,

надходженню чи відпливу капіталів, посиленню чи ослабленню інтересу місцевих продуцентів і споживачів до зовнішнього ринку тощо.

Згідно даних Національного банку України на січень 2009 р., реальне послаблення обмінного курсу гривні та різке зниження внутрішнього попиту зумовило більш суттєве скорочення імпорту товарів (на 50,7% до січня 2008 року) порівняно з експортом (на 32,7%) [1]. Реальне знецінення валюти має вплив на зовнішньоекономічну діяльність: здатне скоротити його обсяг, збільшуючи витрати на імпортовані проміжні складові та капітальні товари й знижуючи кількість кредитів у реальних термінах, тоді як за знецінення зростають ціни. Але воно може також стимулювати інвестування, покращуючи прибутковість у товарному секторі й інколи збільшуючи постачання іноземної валюти, яка може бути використана для додаткового імпорту капітальних товарів. Оцінювана нижче своєї вартості грошова одиниця може бути благом для експорту в короткостроковому плані, проте варто усвідомити, що у більш тривалому періоді сприяє виникненню інфляції, особливо якщо в країні має місце спад.

Девальвація гривні пом'якшила наслідки світової кризи для української економіки. Саме завдяки слабкості національної валюти та її більш швидкому падінню в порівнянні з іншими валютами ринків, що розвиваються, в останні місяці минулого (2008) року українські експортери одержали певні переваги перед іншими. Ефект від девальвації гривні, що підвищила конкурентоспроможність українського експорту, вже проявився в січні 2009 р., коли виявилися ознаки відновлення в металургійному секторі (виробництво чавуну в січні 2009 р. порівняно із груднем 2008 р. зросло на 12%, сталі – на 6% і прокату – на 8%), уже були реалізовані складські запаси, і істотно зменшилися запаси металургійної продукції в портах, завантаження виробничих потужностей підприємств галузі досягло 64% порівняно з 32% у першій декаді листопада 2008 р. [2] й почалося нарощування виробництва завдяки можливості продажу продукції за більш привабливими цінами у порівнянні з конкурентами, наприклад, зі Східної Європи.

Варто усвідомити, що девальвація національної валюти не є панацеєю від рецесії. І до відновлення попиту на зовнішніх ринках констатація переломних тенденцій та повернення до позитивного зростання є передчасною. Але зниження курсу гривні все ж сприяє експортерам пережити світову кризу й дає можливість секторам, що орієнтовані на внутрішній попит, скористатися перевагами від заміщення імпорту, оскільки у сформованих умовах споживачі скорочуватимуть видатки на імпортні товари, що подорожчали, і по можливості заміщуватимуть їх більш дешевими товарами внутрішнього виробництва. При початку піднесення світової економіки, темпи відновлення в Україні можуть бути кращими, ніж в інших країнах, що розвиваються. І якщо отримані в результаті девальвації гривні цінові переваги вдасться зберегти протягом усього цього року, економіка зможе швидше впоратися із кризою.

Надання бізнесу можливостей скористатися цими зовнішніми перевагами, усередині країни має супроводжуватися створенням умов, які допоможуть компаніям пережити кризу, і одержати стимул для подальшого зростання. Певною мірою це можна здійснити за рахунок протекціонізму, але ситуація в цій площині є неоднозначною й суперечливою.

З одного боку, на необхідності відкритості світової економіки постулює федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель, "безумовним шляхом від рецесії до депресії" назвав протекціонізм прем'єр Великобританії Гордон Браун, не скочуватися до ізоляціонізму й

економічного егоїзму наполягає прем'єр-міністр Росії Володимир Путін. Однак, з іншого боку, подібні твердження в практичній площині не дотримуються, навпаки, у світі констатується наростання протекціонізму. За рахунок зведення торговельних бар'єрів. Росія підвищила імпортне мито на автомобілі, Молдова почала антидемпінгове розслідування відносно імпорту кондитерських виробів із цукру й шоколаду, основним постачальником яких є українські й російські підприємства. Не лишилася осторонь і наша держава. У Законі України "Про внесення змін до деяких законів України метою поліпшення стану платіжного балансу в зв'язку зі світовою фінансовою кризою" № 923-VI від 4 лютого 2009 р. запроваджено тимчасову цільову надбавку до ставок ввізного мита до діючих напередодні набрання чинності цим Законом у розмірі 13% митної вартості товарів, що ввозяться на митну територію України в режимі імпорту, крім товарів критичного імпорту [3]. Це означає додатковий імпортний збір на ряд закордонних товарів, як от автомобілі, курятина й вино.

Розвинуті країни також активно вдаються до політики протекціонізму. Зокрема, наприкінці січня 2009 р. палатою представників США схвалено пакет заходів антикризового плану Барака Обами на 787 млрд. дол., в якому прописано пункт "купуй американське", а також для розвитку інфраструктури пропонується використання заліза або сталі винятково внутрішнього виробництва. Це означає, що для проектів, які фінансуються з антикризових фондів, будуть використовуватися сталь, залізо та інші товари виробництва лише США. Фактично план знаходиться в руслі класичної кейнсіанської політики подолання кризи шляхом стимулювання споживацького попиту. На основі аналогічного плану президента США Едварда Гувера на початку 1920-30-х рр. були споруджені Золотий міст у Сан-Франциско, Лос-Анджелеський акведук, Дамба Гувера на р. Колорадо та інші об'єкти стратегічної важливості. Однак його реалізація здатна викликати негативні наслідки для економіки інших держав і аналогічну реакцію з їх боку, зокрема, експортоорієнтованих країн (наприклад, Німеччини), або економік, що розвиваються, як Китай, Бразилія й Індія, наслідком чого стане світова торговельна війна.

Канада, що ввійшла в кризу з відмінними макроекономічними показниками (високим економічним зростанням, подвійним профіцитом – бюджету й торговельного балансу, стійкими до потрясінь банківським сектором і ринком нерухомості) внаслідок протекціонізму США зштовхнулася з уповільненням експорту, що істотно прискорило рецесію. Падіння обсягів експорту в США генероване встановленням штучних перешкод для канадських товарів і послуг у рамках плану Барака Обами. Для Канади, що постачає в США різні метали, деревину й інші матеріали для будівництва, цей закон неминуче обернеться новою хвилею звільнень і падінням промислового виробництва. Наприклад, сталеливарні підприємства, що забезпечують зайнятість 6 тис. чол. у Квебеку, будуть змушені скоротити не менше 2 тис. робочих місць тільки в цій провінції й ще кілька тисяч по всій Канаді. Якщо протекціоністські заходи США залишаться чинними, канадським виробникам доведеться в терміновому порядку шукати нові ринки збуту, а федеральному бюджету раїни – кошти на допомогу тисячам нових безробітних.

З одного боку, рефлекс протекціонізму має логічне обґрунтування. В 1930 р., під час світової кризи, у США було прийнято закон Смута-Хоулі, що різко підвищив мито на більш ніж 900 товарів, який Генеральний директор СОТ Паскаль Ламі назвав "однією з найбільших помилок економічної історії". Внаслідок вжитих заходів, а також симетричної

реакції інших країн, світова торгівля практично зупинилася – за 1929- 1933 рр. її обсяг скоротився на дві третини. Однак щільний взаємозв'язок у світовій економіці й здійснення процесу міжнародного виробництва на базі порівняльних і конкурентних переваг (здебільшого за рахунок міждержавних відмінностей у цінах на сировину, комплектуючі, вартість робочої сили, трансакційні витрати) обумовили масовані протести торговельних партнерів і спротив деяких ТНК, таких як Boeing, Caterpillar і General Electric, яким для одержання сировини й забезпечення збуту продукції необхідні відкриті ринки. Політика ізоляціонізму шкодить їхньому бізнесу.

У такій нелегкій ситуації кожний протекціоністський захід сприймається дуже болісно. Автопром Німеччини зазнає збитків через підняття Росією мита на нові автомобілі до 25% на початку 2009 р.

Збільшення аграрних дотацій і посилення контролю над імпортом сільськогосподарської продукції в лютому 2009 р., які зафіксовані в рамках плану підтримки сільських регіонів, прийнятому в Китаї, цілком має пояснення з національної точки зору. Однак комбінація аграрного протекціонізму з егоїстичною грошовою політикою заниженого обмінного курсу юаню (яка не виключає подальшої девальвації в умовах кризи) може призвести до різкого посилення напруженості в міжнародних торговельних відносинах.

Це стосується й невигідності штучного обмеження імпорту. Під час минулих криз було доведено, що політика протекціонізму не приводить до особливих ефектів. Обмеження Україною ввозу автомобілів, ліків, м'яса та ін. може спричинити відповідні дії з боку Євросоюзу щодо обмеження імпорту в ЄС чутливих для України товарів – продукції металургії, зокрема, труб, машинобудування та ін.

Усі галузі національної економіки не можуть мати однакову конкурентоспроможність, конкурувати на рівних з іноземними компаніями і тому потребують різного ступеню захисту, через що протекціонізм може стати актуальним в умовах кризи. У той же час існує зворотна сторона, за якої для більшості виробників втрата доступу на закордонні ринки може означати фактичну втрату останніх. Тут ситуація посилюється не тільки протекціонізмом, але й жорсткістю конкуренції, що може призвести до витіснення. Так, криза не вплинула на ставлення Індії до імпортерів – воно завжди було суворим. Економіка країни орієнтована на внутрішній ринок, тому доступ на цей ринок для іноземних виробників постійно зачинений. Для постачання продукції в Індію необхідне її виробництво на території країни.

Загалом світова фінансова криза спричинила три серйозні наслідки:

– різке звуження ліквідності фінансової системи та дошкульний удар по достатності капіталу;

– кризу довіри між банками;

– різке скорочення обсягів кредитування економіки.

Поки що констатується відсутність розуміння системної природи кризи й необхідності перегляду багатьох постулатів, що панували раніше. Порятунок багатьох підприємств і банків здійснюється за рахунок багатомільярдних дотацій. Тут слід пригадати твердження багатьох економічних класиків про те, що державне втручання є злом, а вільний ринок спроможний вирішити всі проблеми. Державне втручання проявлялося в т.ч. у приватизації, зниженні податків, скасуванні митних тарифів і урядового контролю, дерегулюванні. Протягом тривалого часу панувала догма, згідно якої приватизація покінчить із паразитизмом і неефективністю. Проте результатом став хаос, настання кризи

породило нову тезу, відповідно до якої постала необхідність спрямування надзвичайно масштабних коштів на порятунок приватного бізнесу. У цьому контексті напрошується кілька висновків.

1. Нинішні борги й дефіцити приватних корпорацій викликані багаторічним потуранням самої держави й політикою "заохочення бізнесу". Усі ці компанії реально зобов'язані уряду набагато більшими коштами порівняно навіть з астрономічними сумами, які нині виділяються на порятунок приватного сектора. Вони не покриють і частини його реального боргу перед державою.

2. У країнах колишнього СРСР компанії були приватизовані за викидними цінами, а зараз частково викуповуються урядами за новою ринковою ціною, яка до того ж, не виключено, буде завищеною в кожному конкретному випадку, через що суспільство зазнає збитків двічі.

3. Уся попередня політика заохочення бізнесу призвела до розвитку безвідповідальності, марнотратства, корупції й неефективності в колосальних масштабах. Надання урядової допомоги сприятиме лише продовженню тієї ж порочної практики.

Виходячи із цього, державна допомога в умовах кризи повинна мати конкретну специфіку й скерованість.

1. Бути одноразовою – з метою виключення постійних дотацій одного економічного агента. Це стимулюватиме останнього до оптимізації своїх потреб і видатків.

2. Носити переважно кредитний характер на основі обов'язкового повернення.

Із даної ситуації можливі виходи, які сприятимуть підвищенню ефективності виробництва. Один із них – націоналізація й списання (повна або часткова) боргів корпорацій, що звернулися за державною допомогою та спрямування виручених коштів насамперед не на виплату корпоративних боргів, а створення інфраструктури, будівництво доріг і шкіл, модернізацію підприємств і наукових розробок, перекваліфікацію кадрів, підвищення оплати праці вчителів, лікарів і викладачів вузів.

Існує беззаперечний позитивний мультиплікаційний ефект, яким слід скористатися: розвинена інфраструктура, зокрема, якісні автомагістралі, стимулюють розвиток економіки. Це незаперечний факт, як і те, що більшість українських доріг за міжнародними стандартами мають найнижчу категорію, що практично прирівнюється до бездоріжжя. За роки незалежності в Україні так і не вдалося впорядкувати транспортну інфраструктуру. Магістралі будувалися в основному до Олімпіади 1980 року, причому авральним методом, із залученням військових частин. Відтоді "Укравтодор" щорічно латає "діри" на дорогах країни, а якісні автомагістралі нечисленні: Київ – Бориспіль, деякі ділянки трас Київ – Одеса, Київ – Чоп (у межах Львівської й Закарпатської областей), з натяжкою, Київ – Житомир, Київ – Чернігів на Москву.

Дорожнє будівництво забезпечить зниження собівартості перевезення сировини й товарів, збільшення витрат палива й мастильних матеріалів, призведе до пожвавлення дорожнього машинобудування, індустрії будівельних матеріалів, інтенсифікації перевезень, більшої мобільності трудових ресурсів, дозволить створити велику кількість нових робочих місць – до десятків тисяч на кожний мільярд доларів інвестицій. У свою чергу, зростання доходів зайнятих у цій галузі, а отже, і їхньої купівельної спроможності, підтримає легку промисловість, сільське господарство та сферу послуг, а облаштовані дороги посприяють розвитку туризму.

Варто усвідомити й позитивні наслідки кризи. За час економічного піднесення в столиці та великих містах було створено багато робочих місць. Настання кризи спричинило виникнення закономірних сумнівів щодо необхідності всіх консультантів і посередників, існування численних контор. У даному контексті криза може виявитися вельми корисною для оптимізації ринку праці, у результаті чого скоротиться кількість банків, агентств із продажу нерухомості, усіляких консалтингових компаній і аналітичних центрів, посередницьких контор і експертів з маркетингу. Закономірно нормалізуються й ціни, зокрема, на нерухомість (згідно даних агенції Swiss Realty Group (Швейцарія), динаміка цін на нерухомість в Україні в 1997-2006 рр. становила 343%) [4]. Через брак аудиторії закриються деякі глянсові журнали, втратять роботу багато людей, що звикли до європейських зарплат і американського способу життя.

Криза поставила проблему перегляду взаємозв'язку між поняттями "ефективність" і "конкурентоспроможність". Дійсно, підвищення ефективності роботи не гарантує виживання в кризовій ситуації. Приміром, скорочення металургійним комбінатом зайвого персоналу, перехід на новітні системи управління або навіть установлення замість мартенів електропечей в умовах відсутності попиту на метал не дає можливості йому залишитися на плаву (якщо, звичайно, його власник не володіє в офшорах коштами, нагромадженими в попередній період, або має доступ до ресурсів, які в будь-якій формі роздаватимуться владою).

Заборона Росії на ввіз української продукції зумовило підвищення конкурентоспроможності останньої. Закриття поставок молочних товарів практично не вплинуло на обсяги виробництва в Україні сирів, сирків, йогуртів, та сметани. Про більшу конкурентоспроможність свідчить те, що з 15 молочних заводів, яким було надано ліцензію на поставку продукції в Росію, скористалися лише сім, інші вісім успішно вийшли на інші ринки збуту.

На основі цього можна зробити висновок, що наявність навіть абсолютно конкурентоспроможного товару не гарантує його успішної реалізації. Перед виходом на зовнішні ринки необхідно забезпечити конкурентоспроможність продукції й сервісу й будувати збутову політику, що орієнтована не на місцеві, а світові стандарти/зразки.

Криза є ідеальним часом для здійснення трансформацій. Не тільки тому, що виявляє неспроможність існуючих структур і суперечності економічного курсу, але й завдяки давно назрілим заходам, реалізація яких на практиці довгий час вважалася занадто ризикованою й дорогою, які стають здійсненними.

У медицині є поняття "травма, що не сумісна з життям" – коли можна підтримувати пацієнта формально живим протягом якогось часу, але жити в точному розумінні слова він уже не буде. Це відноситься й до корпоративних еліт, які довели свою повну неспроможність щодо позитивної трансформації нашої держави. Одна з головних причин неспроможності економічних реформ полягає в політизованості економічного життя й самій політичній системі України. Остання вибудувана на базі надзвичайно високого (якщо не суцільного) рівня безвідповідальності осіб, що приймають рішення. У перспективі триватимуть непопулярні реформи, як і раніше – у млявому режимі, оскільки зниження життєвих стандартів величезних мас населення є досить ризикованим. І тому можна прогнозувати, що проблеми ефективності та конкурентоспроможності не належатимуть до

домінант у найближчий період, який буде тісно пов'язаний з президентськими та парламентськими виборами.

Процес формування нового політичного режиму буде тривалим. Вибори означатимуть лише епізод у цьому динамічному процесі. Скандали, політичні кризи не завжди складають негатив, це ознака волі в нашому незрілому цивільному суспільстві. І вважається, що все ж краще воля в незрілому цивільному суспільстві, ніж несвобода в будь-яких її комфортних формах. По суті, це і є демократія по-українському.

Література:

1. Оцінка стану платіжного балансу України (січень 2009 року). Аналітичний огляд. – Національний банк України http://bank.gov.ua/Publication/Analytical/PB/State_2009_pr.pdf
2. Урядовий кур'єр. – 2009. – №33. – 24 лютого.
3. Закон України "Про внесення змін до деяких законів України метою поліпшення стану платіжного балансу у зв'язку із світовою фінансовою кризою" № 923-VI від 4 лютого 2009 р. – // Законодавство України. – (http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o1&find=1&typ=1).
4. Swiss Realty Group. Real Estate Report. Рынок недвижимости Киева. – http://www.swissrealty.ru/upload/iblock/ff3/SRG_JustFactsRealEstate_Kiev_Q2_2007%20Doc.pdf.